

Духовно-моральне виховання дитини у спадщині представників релігійно-педагогічного напрямку педагогіки другої половини ХІХ — початку ХХ століття

Вікторія Ворожбит,

доктор педагогічних наук, професор,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

Посилення прагматизму в культурному середовищі, популяризація в засобах масової інформації ідей споживацької психології зумовили негативну тенденцію формального ставлення особистості до духовного зростання свого та інших людей. Це породило ілюзію про те, що за допомогою логічно виважених схем виховних впливів і конструктивної планомірної педагогічної взаємодії можна сформуванати особистість із наперед визначеними якостями, що суперечить ідеям гуманістичної особистісно орієнтованої педагогіки. Подолати ці негативні тенденції допоможе обґрунтування історично складеного досвіду духовно-морального виховання дітей в Україні.

Організаційно-педагогічні умови, розробка змісту і методичного забезпечення духовно-морального виховання є одним із завдань програми науково-дослідної роботи кафедри загальної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди «Підвищення ефективності навчально-виховного процесу в середніх загальноосвітніх і вищих навчальних закладах» і кафедри історії педагогіки та порівняльної педагогіки «Підготовка викладацьких кадрів для середньої та вищої школи у науково-педагогічній спадщині вітчизняних

і світових педагогів, діячів освіти і культури ХІХ — ХХ ст.» (РК № 1-200199004104).

У загальнофілософському аспекті проблему духовно-морального виховання особистості розглядали Є. Бистрицький, Л. Буєва, В. Горський, М. Каган, С. Кримський, С. Пролєєв, П. Симонов, Л. Сохань, О. Уледов, В. Федотова, О. Яценко. Соціокультурні умови духовно-морального виховання стали предметом дослідження у роботах О. Алексюк, М. Казакіної, Б. Кобзаря, Т. Мальковської, В. Мухіної, О. Савченко, О. Сухомлинської, Г. Шевченко. Місце релігії в освітньо-виховній системі висвітлювали у своїх працях С. Вдович Л. Генік, О. Каневська, І. Курляк, І. Мицишин, Ю. Щербяк; Р. Беланова, О. Вишневський, В. Жуковський (християнська педагогіка у сучасній українській виховній системі); А. Колодін, Н. Кочан, Г. Лозко, В. Пащенко (проблеми світського навчання та взаємовідносин школи і церкви).

Окремі аспекти формування духовних цінностей дітей та молоді у творчій спадщині видатних педагогів, визначення місця духовно-морального компонента у структурі особистості вчителя представлено в педагогічних дослідженнях М. Богуславського, В. Гриньової, С. Золотухіної, А. Мудрика, Н. Побірченко.

Метою статті є вивчення розуміння представниками релігійно-педагогічного напрямку сутності духовно-морального виховання дитини.

У період дослідження оформилися напрями розробки теорії духовно-морального виховання: охоронний, релігійно-педагогічний, антропологічний, соціально-гуманістичний.

У ході наукового пошуку з'ясовано, що у середині XIX — на початку XX століття освітні установи, відображаючи суперечливий характер розвитку держави і суспільства, прагнули до формування в учнів базових цінностей, які в своїй сукупності можуть бути об'єднані в групи традиційних духовних цінностей (самодержавство, православ'я, народність), етнічних (збереження і зміцнення патріархальних родинних традицій і звичаїв), естетичних (варіювалися в різних соціальних прошарках суспільства), педагогічних цінностей (гідна освіта і моральне виховання підростаючого покоління, розвиток дитини, гуманізація освітнього процесу). Пріоритетними серед них були так звані охоронні цінності морального християнського ідеалу духовності людини; громадянськості в широкому її розумінні; національно-патріотичних відчуттів; верховенства сім'ї, з допомогою якої забезпечували взаємозв'язок світського і релігійного світогляду людей. Ці цінності утверджувалися в освітньому просторі українських губерній. Отже, зміст духовно-морального виховання (родинного, шкільного, громадського) містив значний обсяг морально-релігійних аксіом.

Об'єднувальною для вказаних вище напрямів розуміння сутності духовно-морального виховання вважаємо категорію любові — найвищу моральну чесноту і духовну цінність. Як відомо, морально-правові регулятиви сил людини спонукають до усвідомлення того, що подолати будь-яке зло можна шляхом виховання любові до людини. Раціоналізована категорія любові є моральним правилом і основою духовно-морального виховання, базисом співпереживання, поваги до спільного

блага, ключовою цінністю в розкритті суті основної дефініції дослідження.

Окремо слід виділити релігійно-педагогічний напрям, який відрізнявся від охоронного та інших орієнтуванням на церковно-релігійну культурну традицію більше, ніж на політичні цілі. Цей напрям розкривав духовно-моральне виховання дітей як спосіб осмислення сенсу буття людини. Таке виховання представниками релігійно-педагогічного напрямку (К. Ушинський, П. Юркевич, С. Міропольський та ін.) розглядалося в інтегративній єдності з естетичним і трудовим. Основою такого виховання було визначено віру і релігійні почуття.

Визначення поняття духовно-морального виховання у контексті релігійно-педагогічного напрямку представлено у творі архієпископа Євсевія «Про виховання дітей у душі християнського благочестя» (перше видання — 1844 р.), що перевидавалося значними тиражами [1]. На основі Святого Письма автор визначив завдання і зміст виховання. Предметом теорії виховання визнано удосконалення фізичних і душевних сил людини. Мета виховання — пробудити у дитини здібності, зміцнити їх вправами, зберегти від шкоди і привести до гармонії для реалізації людського призначення. Автор розкрив у вступі (§ 1–10) поняття про призначення людини, виховання, науку виховання, загальні правила виховання, розвиток здібностей, самоосвіту (§ 13–27). Після загальних правил викладено конкретні — про освіту тіла, душевних якостей, розуму, тілесних чуттів, морального налаштування (§ 28–128). Останню частину присвячено огляду форм і методів самоосвіти учнів (§ 129–154) [1].

Актуальними в наш час вважаємо також наступні роздуми Євсевія, які доводять визнання принципу природовідповідності в організації духовно-морального виховання. Від дитячого віку не можна вимагати нічого, крім властивого дітям. Нерозумно бажати, щоб дитина досягла постійності, обачливості і твер-

дості, які є результатом багатого досвіду і зрілості дорослої людини як фізичної, так і моральної. Дітям слід дати можливість бути дітьми, допомогти їм бути хорошими дітьми, а хорошими дорослими вони стануть згодом (§ 93). Виховання завжди слід пристосовувати до особистісних властивостей і природних здібностей вихованців (§ 53). Вкрай цінним вважаємо той факт, що автор випередив теорію Г. Спенсера про природні покарання. Так, зокрема, він розмірковував: виховувати може тільки любов, а любов — це не лише ласка, але й суворість. Тому для тих вихованців, на яких не діють докази розуму, корисними будуть покарання — природні наслідки вчинків. У такому випадку не вихователь визначає покарання, а вихованець сам себе карає. Також автор застерігав від використання покарань, що не сприяє реалізації виховної мети, а викликає сором, страх, жорстокість, злість, пригнічує честь (§ 104) [1].

Ряд цікавих творів було видано про духовно-моральне виховання дитини у сім'ї: П. Ширінського-Шихматова, (1830–1834) «Листи про виховання шляхетної дівчиці та про її поведінку в товаристві» (надруковані 1897–1901 рр. в Москві в духовному журналі «Душекорисне читання», а потім окремою книгою). Ідеал духовно-моральної вихованості відповідав ідеалу божественної досконалості, віра була визначена ґрунтом родинного виховання, що задавало конкретні характеристики реально досяжному виховному ідеалу, основні цінності якого: внутрішня релігійність, етична відповідальність, різностороння освіта, широта поглядів, дієве бажання блага Вітчизні, а також: чесність, милосердя, добродійність, лагідність, чемність, стриманість, мужність і терпіння у життєвих незгодах.

Подібної позиції щодо суті духовно-морального виховання дотримувався і представник культурно-освітнього руху Закарпаття О. Духнович. У його книзі «Народная педагогія на користь училищ і учителів сільських» (1857) висловлено думку про те, що від виховання залежить

усе: «Щастя чи нещастя людини залежить переважно від народження, але більше від морального виховання». Духовно-моральне виховання О. Духнович визначав як виховання чистої совісті і посилення в душі людини страху Божого [2, с. 59]. Педагог підкреслював незаперечну роль батьківського авторитету, який забезпечується власним прикладом духовно-моральної вихованості: патріотизмом, чесністю, працелюбністю, гідною поведінкою в сім'ї та поза нею. Не менш важливим у справі виховання є авторитет учителя: «Учителю також на совісті буде, щоб у дітях народолобіє збуджував і у серцях їх закипала любов до своєї народності, бо людина без народності є подібною... вовку, якому усякий ліс є вітчизна, де братаю знаходять» [2, с. 50].

Індикаторними для розкриття категорійного поля дослідження через призму релігійно-педагогічного напрямку є позиції, представлені у статтях П. Редкіна «Можно и должно ли воспитывать детей?» (у перших трьох книжках «Журналу для виховання» № 4 за 1857 р.) і М. Пирогова «Вопросы жизни» (№ 9, 1856 р., «Морська збірка»). Спільним для обох статей є історико-культурологічний підхід до визначення сутності духовно-морального виховання. Він передбачає поєднання традиціоналізму і новаторства. За загальним характером своїх педагогічних переконань автор наближається до архієпископа Євсевія з тією відмінністю, що П. Редкін прагнув дати духовно-моральному вихованню наукове обґрунтування. Так, наприклад, автор указував, що істинна освіта цілісно впливає на тіло, почуття, волю і розум людини. Основа духовно-морального виховання — релігія. Але поряд з ідеями богословського характеру П. Редкін указував на значення наукових основ духовно-морального виховання. У такому вихованні він вбачав загальнолюдське значення [3]. Предметом, результатом виховання вчений визначав самовиховання: «Вихователь повинен постійно збуджувати, зміцнювати і посилювати свідому і вільну діяльність

вихованця для того, щоб вихованець міг здобути світлий розум і тверду волю» [3, с. 394].

П. Редкін процесуальну сторону духовно-морального виховання розглядав як виклад суми знань про норми моралі, духовні цінності, формування навичок добродійної діяльності: «Виховуйте ж, батьки, дітей ваших у душі краси, істини і добра! Нехай освітлюють ці божі ідеї всю дорогу їхнього життя! Та зігрівають їх розум і серце у всіх мінливостях долі! Та бачать вони в красі, істині і добрі Бога і поклоняються Богові, не творячи собі кумира і жодної подібності Божої!» [3, с. 391].

У статті М. Пирогова прямо ставляться питання суспільного значення духовно-морального виховання, духовних констант. Сутністю і кінцевим результатом духовно-морального виховання М. Пирогов визначав прагнення людини бути гідною в очах наступних поколінь, боротьбу із собою для збереження і розвитку євангельски орієнтованої духовності [4].

сновою духовно-морального виховання просвітник визначив християнське одкровення, предмет такого виховання — самопізнання, твердість у боротьбі інстинктів і свідомої волі. Цим він певною мірою переформулював з представниками релігійно-педагогічного напрямку. Глибоким гуманізмом наповнені твердження педагога про те, що така боротьба передбачає присутність духу, усвідомлення внутрішньої сили, віру в самопізнання: «Боріться без ворожнечі. Любіть те, з чим ви боретесь, майте прихильність до того, що ви прагнете перемогти» [4].

Духовно-моральне виховання таким чином включає в себе духовність як сукупність вищих потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій людини, в яких виражено її ставлення до світу і самої себе. Моральність виступає конкретним проявом глибоко індивідуалізованої духовності, і тому, природно, віддавати моральному вихованню педагогічний пріоритет, перевагу перед іншими видами виховання: «вплив моральний складає головне завдання виховання, набагато важливіше,

ніж розвиток розуму взагалі, наповнення голови пізнаннями і роз'яснення кожному його особистих інтересів» [4]. Завдання морального виховання в тому, аби «розвинути прагнення до добра і, отже, любов до людей» [4, с. 438].

лушим в наш час є переконання М. Пирогова у тому, що у змісті духовно-морального виховання наскрізною має бути теза про те, що поняття добра і зла відносні. Отже, так само, як і П. Редкін, М. Пирогов схилився до богословського тлумачення сутності духовно-морального виховання, яке розумів як боротьбу людини зі своєю двоїстою природою. Стиль статті можемо визначити як високий, деякою мірою — пафосний. Автор прямо указував на те, що високе і прекрасне на землі — мистецтво, натхнення, наука не повинні поєднуватися із буденністю, бо, таким чином, можуть втратити духовну чистоту. Просвітник висловив також переконання у необхідності відродження філософського розуміння життя основою духовно-морального виховання. Захищаючи науковий підхід до організації духовно-морального виховання, М. Пирогов визначав особистість предметом любові і ненависті. Ключовою категорією духовно-моральної вихованості визначав сердечність, культуру серця.

М. Пирогов пропонував методи духовно-морального виховання: тренування в прояві уваги до свого внутрішнього світу, страх Божий для контролю людиною власних думок, обмеження матеріальних бажань, підготовку і здійснення сповіді для відчуття Божої благодаті. Результатом використання таких методів виховання М. Пирогов визначав наступне: людина вміє аналізувати власні вчинки і думки; у діяльності керується власною совістю; вміє розрізняти добро і зло; здатна свідомо обирати високі духовні бажання і відмовлятися від меркантильних потреб. М. Пирогов обстоював ідею свободи віри, чистоти духовного християнського вчення, яке часто нівелювалося книжними хибними висновками. Критикуючи становище викладання Закону Божого у

тодішніх загальноосвітніх закладах, він порушив проблему співвіднесення смиренності і відчуття свободи [4].

Аналізуючи процес становлення і розвитку ідей духовно-морального виховання у контексті релігійно-педагогічного напрямку, слід зупинитися на діяльності діяча народної освіти і ученого С. Рачинського, прибічника церковнопарafiaльних шкіл, педагога. Просвітник був переконаний у тому, що школа має виконувати велику виховну місію в розвитку держави, оскільки саме школа оперує істотними виховними засобами впливу на душу кожної дитини: «Школа захоплює усе життя дитини і стає великою силою, що залишає помітний слід на все життя» [5, с. 14].

Релігійно-радісним, сонячно-поетичним і життєво необхідним бачив С. Рачинський духовний досвід, який повинна надати дітям вітчизняна школа. Для цього просвітник прагнув віднайти способи єднання школи з релігійним життям народу (православним буттям), вимагаючи від педагога бачити в учневі цілісну, живу, багато обдаровану духовність, шукати в дарі краси у дитяти основи його повноцінного життєвого розвитку, розуміння школи як осереддя материнської, вітчизняної культури.

В контексті релігійно-педагогічного напрямку розглядав поняття духовно-морального виховання П. Юркевич. Аналіз наукових праць П. Юркевича дозволяє виділити ідеї, важливі в контексті визначення сутності духовно-морального виховання особистості: людина від природи релігійна, отже, однією з основ її духовно-морального виховання може виступати релігія; серце — осередок людської духовності, джерело діяльних сил, основа для формування духовних цінностей і морального ідеалу [6, с. 193].

П. Юркевич розглядав духовно-моральне виховання як духовну силу існування і вдосконалення людства. Виховний ідеал П. Юркевич виокремлював з позицій гуманістичної християнської педагогіки, з урахуванням «трьох початків вихованця»:

особливостей духу вихованця; необхідності виконання обов'язку щодо родини, церкви, держави; визначення покликання: «Виховуй людину так, щоб у зрілому віці вона знала добро, любила добро, мала сили робити добро» [6, с. 30]. Просвітник розцінював дух як щось більше, ніж свідомість, указував на важливість діяльного морального духу.

Розуміння серця як основи людського життя, людської сутності й «осередку душевного і духовного життя людини» привело П. Юркевича до педагогічної проблематики, де першочергове місце він відводив формуванню духовного світу дитини на основі християнської етики. У творі «Читання про виховання» (1865) він наголошував, що обов'язок вихователя — поважати людину в людині, плекати унікальність особистості. Через призму філософії серця педагог розкрив принцип єдності навчання і виховання: ефективність навчання залежить від морального спрямування виховного процесу: «Школа — це «союз живий та одухотворений» [6, с. 45].

Також встановлено, що ідеологія християнської педагогіки пронизує поради П. Юркевича щодо створення умов для духовно-морального виховання у школі, яку дитина має сприймати «як радість і благо», увесь шкільний дух має пробуджувати любов і бажання навчальної праці. Школа має стати приязним і священним місцем для дітей, де панує моральна атмосфера свободи, радості і осяяння. Таким чином, педагог висунув альтернативу прагматичному освітньому процесу навчання як формування емоційно насиченого морально-естетичного сприйняття істини, добра і досконалості. З позицій загальнолюдських і християнських цінностей П. Юркевич розглядав духовно-моральне виховання як процес самовдосконалення, самоочищення, наближення до душевного блага — натхнення [6, с. 50]. Основні ціннісні компоненти духовно-морального виховання, за П. Юркевичем: мудрість, доблесть, християнські якості, бажання і здатність чинити відповідно до мораль-

ного зобов'язання. Аналіз наукових праць просвітника свідчить про переконаність автора в тому, що педагогіка дає систему знань про розвиток дитини в гармонійній єдності природно-біологічних, соціальної і духовної складових.

Серед методів духовно-морального виховання П. Юркевич пропонував використовувати елементи охоронного дисциплінування, заснованого на прийомах освоєння дисциплінарних правил і нагляду, без насилля і примушування; метод безпосереднього морального впливу на основі повчання, нагадування, застереження, поради, прохання.

Одним з найвидатніших представників релігійно-педагогічного напрямку у визначенні суті духовно-морального виховання є К. Ушинський. Визнання імперативу традицій православної віри в освіті й вихованні, за К. Ушинським, є запорукою національного розвитку й прогресування в розвитку держави: «...У християнстві є і буде завжди джерело відродження народів, хоч би в який стан не ввергнула їх історична доля» [7, с. 195]. Духовно-моральне виховання, за К. Ушинським, спрямоване на піднесення серця дитини як центру духовного життя. Воно є процесом організованого, цілеспрямованого як зовнішнього, так і внутрішнього (емоційно-сердечного), впливу педагога, батьків на духовно-моральну сферу особистості, що є системоутворючим її духовного образу (задоволення потреби дитини у вдосконаленні своєї природи, душі і тіла). Цей вплив носить комплексний характер щодо почуттів, бажань, думок дитини. Таке виховання спирається на певну систему цінностей, закладену в змісті освіти й актуалізується позицією педагога.

Предметом духовно-морального виховання, за К. Ушинським, є моральний закон, який формується в системі взаємозв'язків великих наставників людства: природи, життя, науки і християнської релігії. Говорячи про виховання спадкоємця російського престолу, К. Ушинський наголошував, що йому

передусім «треба зрозуміти не лише матеріальні, але й духовні потреби» народу [8, с. 69]. Саме в цьому педагог бачив шлях до добробуту країни.

Звертаючись до вивчення морального елемента в народному вихованні, К. Ушинський виокремлював своєрідну «патріархальну моральність», що сформувалася внаслідок впливу глибинних душевних принципів побуту, слов'янської чуттєвості (або кордоцентризму — сердечного ставлення до довкілля), давньої православної релігії «...з її всесвітньо-історичним значенням, релігії, що перетворилася в плоть і кров народу» [8]. Однак педагог наголошував, що патріархальна моральність дієва лише в традиційних культурних умовах, в яких була сформована. Процес духовно-морального виховання особистості має починатися з пізнання і супроводжуватися вірою у відповідні ідеали. Віра не повинна бути сліпою. Тому людина повинна володіти інформацією. Віра в ніщо — не віра. Знання без віри так само беззмістовні. Це підтверджує поширений вислів давніх філософів: «Intellectus quaerit fidem, fides quaerit intellectum» («Мислення шукає віри, віра шукає мислення»).

К. Ушинський зазначав, що духовність людини формується вихованням і наукою: «Навчання само по собі стає вихованням тільки тоді, коли досягає найвищої сфери науки, входить у світ та вносить цю ідею через розум у серце людини» [9]. Активна діяльність учня у процесі учіння стає рушійною силою його інтелектуального, етико-естетичного і духовно-морального становлення. Ці процеси вимагають від вчителя володіння широким спектром науково обґрунтованих природовідповідних форм і методів виховного впливу. Правильна організація життя учня, спонукання до активності і самодіяльності сприяє формуванню нових, вищих форм свідомості, у тому числі й духовної.

Аналіз педагогічного доробку С. Миропольського, послідовника К. Ушинського, свідчить про те, що в розумінні духовно-морального виховання він вихо-

див з основ християнського учення, був прихильником катехізисного розуміння духовності, моральності. У своїй релігійно-педагогічній діяльності у Харківській духовній семінарії, семінарській недільній школі, Петербурзькій духовній академії, у Святійшому Синоді, на сторінках педагогічної преси він активно розвивав релігійно-педагогічний напрям з його головною ідеєю християнської духовності в душі православних церковних настанов.

Вивчення публікацій С. Миропольського дало підстави визначити сутність духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх закладів з урахуванням ідей християнської антропології, а саме: розвиток духовних сил і здібностей дітей, здатність розумно жити і діяти у напрямі збільшення благ людського буття.

Установлено, що предметом духовно-морального виховання він вважав активне перетворення світу, добродійність. Християнська вимога активності добра закладена в понятті «гріха пасивності», тобто пасивного мовчазного споглядання зла. Вольові зусилля, добрі вчинки формують духовність людини.

Вагато уваги цілям, завданням, засобам духовно-морального виховання приділяв С. Миропольський, організатор церковних недільних шкіл. Як людина глибоко релігійна, на перший план у вихованні він висував використання естетики православної церкви та церковної служби. На його думку, учитель повинен слідкувати за тим, щоб діти якомога частіше відвідували церкву, насолоджувались красою оздоблення церковного інтер'єру та служби. С. Миропольський пропонував залучати дітей до церковного співу, читання, які «формують смак і привчають до кращого проведення дозвілля» [10].

Мету духовно-морального виховання він визначав так: вироблення у дітей активної життєвої позиції. Завдання: формування найкращих людських рис — щирості, правдивості, стриманості, почуття морального обов'язку, доброзичливості, скромності, працьовитості. Духовно-моральні сили дітей рекомендував вихову-

вати за принципами: антропологічним (як людину Божу), теологічним (підготувати до добродійної діяльності в буденному житті), формальним (особа вихователя і вихованця має бути досконалою) [10].

Про оновлення релігійного компонента духовно-морального виховання висловлювався і О. Мусін-Пушкін. Він бачив можливості для розвитку розуму і серця вихованців в доданні змісту освіти глибини і цілісності (знання, на його думку, має бути побудоване на початках розумного поєднання теорії і практики, науки і життя, глибини і масштабу розгляду наукових проблем). У цьому лише випадку, писав учений, школа дійсно зможе створити передумови для розвитку жвавого розуму і забезпечити духовно-моральну вихованість своїх вихованців. Для цього, педагог наполягав, доцільно в дітях розвивати «здорову ідеалізацію» [11, с. 47], розкрити перед учнем «скарби світлих художніх образів в літературі і історії, що возвеличують душу» [там же].

Духовно-моральне виховання, на думку педагога, можливе тільки за умови, якщо сам учитель, вихователь живе ідеальними образами Батьківщини, людяності: «Щоб самі викладачі мали благодійний виховний вплив на клас, ...повинні самі бути дисциплінованими, пройти сувору школу виховання, стати переконаними у позитивних ідеалах, які вони поширюватимуть серед учнів...» [10, с. 47–48].

Представники релігійно-педагогічного напрямку визначали принципи духовно-морального виховання: самоцінність і суверенність особистості, цілісність і духовна свобода. Просвітники також конкретизували ціннісні орієнтири духовно-морального виховання у контексті гуманітарно спрямованої загальної освіти: прагнення духовного ідеалу, гостре відчуття правди і брехні, добра і зла, совість, мрія про праведність.

Подальшого аналізу потребують питання реалізації теоретичних узагальнень представників релігійно-педагогічного напрямку в різних типах шкіл у другій половині ХІХ століття.

Літэратура

1. *Архиепископ Евсевий*. О воспитании детей в духе христианского благочестия / Евсевий, архиепископ. — СПб. : Б. и., 1857. — 46 с.
2. *Духнович, О. В.* Народная педагогика в пользу училищ и учителей сельских / О. В. Духнович. — Львов : Тип. Ин-та Ставропиг., 1857.— Ч. 1: Педагогика общая. — 91 с.
3. *Редкин, П.* Можно ли и должно ли воспитывать детей? / П. Г. Редкин // Журнал для воспитания. — 1857. — № 4. — С. 375–393.
4. *Пирогов, Н.И.* Избранные педагогические сочинения /Н. И. Пирогов / Сост. А.Н. Алексюк, Г. Г. Савенок. — М. : Педагогика, 1985. — 496 с.
5. *Рачинский, С.А.* О воспитании : Золотой фонд педагогики / С. А. Рачинский / Сост. Л. Ю. Стрелкова. — М. : Школьная пресса, 2004. — 192 с.
6. *Юркевич, П.Д.* Чтения о воспитании / П.Д. Юркевич. — М. : Чепелевский, 1865. — 272 с.
7. *Непознанный Ушинский*. Хрестоматия научно-христианской педагогики / Сост. В. И. Ильченко, К.В. Деревянко — Луганск : Пресса, 1998. — 248 с.
8. *Ушинский, К.Д.* Письма о воспитании наследника русского престола / К.Д. Ушинский // Педагогика. — 1999. — № 5. — С.82–88 ; № 6. — С. 62–74.
9. *Ушинский, К.Д.* О нравственном элементе в русском воспитании / К. Д. Ушинский // Избранные произведения. — М. ; Л., 1946. — С. 148–195.
10. *Миропольский, С.* Дидактические очерки. Ученик и воспитывающее обучение в родной школе / С. Миропольский — СПб. : Изд. И. Скороходова, 1890. — С. 115.
11. *Мусин-Пушкин, А.* Среднеобразовательная школа в России и ее значение / А. Мусин-Пушкин — Петроград : Тип. Главные Управления Уделов, Моховая, 40, 1915. — 97 с.

15.02.2013